

‘De peren van de kersenboom’, in *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw* (ed. Gerard Elshout et al.), Woubrugge: Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, 2001, 377-97.

DE PEREN VAN DE KERSENBOOM

Theo Hermans

Beginnen we, niet te dicht bij huis, maar bijna twee eeuwen terug, diep in Amerika. Daar, in een uithoek van de staat New York, net ten zuiden van het Ontario-meer, krijgt op 21 september 1823, een late zondagavond, Joseph Smith - hij is dan achttien jaar, zijn naam even gewoon als zijn afkomst - onverwacht bezoek van een hem onbekende, in een lang helderwit gewaad gehulde man wiens verschijning de kamer met licht vult en wiens blote voeten zo'n dertig centimeter boven de grond zweven. Een engel dus. De engel, die zich voorstelt als Moroni, zal Joseph Smith opdracht geven om, als de tijd gekomen is, een pak gouden platen op te graven die een aanvulling op de Bijbel, een soort nieuwer testament, zullen bevatten.

Precies vier jaar later vindt Joseph Smith, geheel volgens afspraak, de gouden platen in een nabijgelegen heuvel. Op de platen staan teksten in een onbekende taal, gesteld in een al even onbekend schrift dat zowel iets van Hebreeuwse lettertekens als van Egyptische hiërogliefen weg heeft. Bedenk hierbij dat op dat moment Jean-François Champollion in Frankrijk nog druk doende is met het ontcijferen van hiërogliefen.

Gelukkig treft Smith bij de gouden platen ook twee stenen schijfjes aan, doorzichtig als kristal en gevat in metaaldraad. De engel had Smith al over deze stenen gesproken en ze als ‘zieners’ of ‘uitleggers’ aangeduid. Door ze op de zetten als een bril kan Smith de teksten op de gouden platen lezen, en dus ook in het Engels vertalen. Aldus geschiedt. Twee jaar later is de vertaling gereed, een kloek boekdeel. Smith heeft inmiddels een paar volgelingen om zich heen verzameld en de getrouwsten onder hen maken in juni 1829 collectief een verschijning van de engel Moroni mee tijdens dewelke een stem uit de hemel hen verzekert dat het boek waar is en de vertaling accuraat (de stem zegt dit in het Engels: ‘the book is true and the translation accurate’). Het werk verschijnt in maart 1830 in druk en wordt, mét de bijbel, het basisdocument van de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen, ook bekend als de Mormoonse kerk, naar het door Joseph Smith vertaalde Boek van Mormon. Mormon, een profeet, is tevens de vader van Moroni die zich in de gedaante van een engel aan Smith liet zien. De Mormoonse kerk heeft haar hoofdkwartier in Salt Lake City in de Amerikaanse staat Utah, en telt vandaag wereldwijd meer dan tien miljoenen leden (Bushman 1984, 79-114; Hill 1977, 51-100; Brodie 1945; Bringhurst 1996; Persuittie 1985). Er zijn minstens evenveel Mormonen als er Belgen zijn.

In het Museum voor Mormoonse Kerkgeschiedenis in Salt Lake City kan men een manuscriptbladzijde van Smiths originele Engelse versie van *The Book of Mormon* bekijken. Die bladzijde vertoont geen enkele doorhaling. Dat komt omdat Smith zijn vertaling zonder haperen dicteerde aan een van zijn volgelingen van het eerste uur, daarbij geholpen door ‘de gave en de macht Gods’ (aldus de titelpagina van het Nederlandse *Boek van Mormon*) en door de wonderlijke ‘zienenstenen’ of ‘uitleggers’ die hem in staat stelden de onbegrijpelijke lettertekens op de gouden platen te ontcijferen. Die omstandigheid verschaft inzicht in wat, uit vertaal oogpunt beschouwd, het cruciale moment in het verhaal vormt: de hemelse uitspraak dat het Boek waar is en de vertaling accuraat.

Door die uitspraak wordt de vertaling gemachtigd de originele tekst te vervangen. Dat gebeurt ook letterlijk. Tijdens het collectieve visioen van juni 1829 krijgen Smiths naaste getrouwen de platen voor het eerst en het laatst te zien en mogen ze die aanraken, waarna de engel ze onder zijn vleugel pakt en er mee verdwijnt. Ze zijn sindsdien spoorloos. Dat geeft niet, want nu er een in alle opzichten adequate en aan het origineel evenwaardige vertaling voorhanden is, bestaat er aan het origineel geen behoefte meer.

In feite bevestigt de hemelse uitspraak slechts wat we al konden afleiden uit de miraculeuze totstandkoming van de vertaling zelf. In die zin vertoont het Boek van Mormon gelijkenis met die andere merkwaardige vertaling uit de bijbelse sfeer, de Septuagint. Het verhaal gaat dat deze vertaling van het Hebreeuwse Oude Testament in het Grieks, in de tweede eeuw voor Christus in Alexandrië gemaakt voor de Griekssprekende Joodse gemeente aldaar, het werk is van tweeënzeventig in afzondering werkende vertalers, die alle met geheel identieke versies voor de dag kwamen. De verklaring voor die uitzonderlijke prestatie ligt uiteraard in goddelijke ingeving: God had Zijn vertalers bijstand verleend door hen de juiste vertaling in te fluisteren. Sint Augustinus geloofde heilig in de bovennatuurlijke inspiratie van de Septuagint, die in de vroeg-Christelijke kerk de Hebreeuwse tekst ook metterdaad heeft vervangen.¹

Zowel bij de Septuagint als bij Joseph Smiths *Book of Mormon* geldt bijgevolg de aanname dat de vertalers en de originele auteur geheel en al op één lijn en met dezelfde stem spreken, zodat zich tussen origineel en vertaling geen dissonantie of interpretatieve verwijdering voordoet en de vertaler als producent van het discours nergens een van de originele spreker afwijkende subjectpositie inneemt. Smiths *Book of Mormon* is op dit punt trouwens een stuk duidelijker dan de Septuagint. In het geval van *The Book of Mormon* is de originele tekst immers definitief uit het gezicht verdwenen. Bovendien beschikken we hier over een expliciete uitspraak, recht uit de hemel, die de miraculeuze aard van de vertaling onderstreept. Daarmee is *The Book of Mormon* het meest dramatische voorbeeld dat ik ken van een vertaling die niet alleen tot evenwaardigheid met de grondtekst is opgetild, maar deze geheel en al en onherroepelijk vervangt, die letterlijk de plaats van de grondtekst inneemt en deze tot algehele onzichtbaarheid toe verhult.

Hoe radikaal deze zet is, kunnen we inschatten als we het Nederlandse *Boek van Mormon* bezien. Een Nederlandse vertaler wordt in deze uitgave (ik raadpleegde de tiende druk, uit 1968) niet genoemd. Uit de titelbladzijden en het woorwerk leren we alleen dat het boek ‘van de platen vertaald [is] door Joseph Smith Jr’, dat deze in het Engels schreef, dat de eerste Amerikaanse uitgave in 1830 verscheen en de eerste Nederlandse druk in 1890, en dat de tekst van deze tiende druk geheel aan die eerste gelijk is. Door de Nederlandse versie geen vertaling te noemen en nergens een vertalersnaam te vermelden, wordt algehele equivalentie met de grondtekst hier wel gesuggereerd, maar niet uitdrukkelijk opgeëist. De boodschap luidt dat dit het Boek van Mormon *is*, gelijk en evenwaardig aan de versie van Joseph Smith. Maar toch blijft *dat* boek een *ander*, bestaand boek, waar aantoonbaar andere, niet-gelijkkluidende want Engelse woorden in staan.

Op twee aspecten van dit verhaal wil ik nu graag voortborduren. Ten eerste, evenwaardigheid, equi-valentie tussen origineel en vertaling, komt tot stand door een uitspraak over de relatie tussen de betreffende teksten en over de relatieve status van de afgeleide ten opzichte van de uitgangstekst. Die uitspraak bezit, als taalhandeling, een performatief karakter. Een vertaling geldt blijkbaar als een afgeleid product dat in interpretatief en communicatief opzicht niet zomaar op gelijke voet met de brontekst komt te staan. Het door middel van een uitspraak op gelijke voet *brenge*n van de beide teksten, constitueert een performatieve taalhandeling. De gelijkschakeling resulteert uit een externe uitspraak. Bij Joseph Smiths *Book of Mormon* bezit die taalhandeling de vorm van een uit de hemel vallende verbale interventie. Bij de Septuagint dient het miraculeuze ontstaansverhaal om de status van de Griekse tekst tot de gewenste hoogte op te vijzelen. Bij het Nederlandse *Boek van Mormon* gaat dat op een nog subtielere, bijna onderhandse manier.

Overigens wist Sint Augustinus maar al te goed dat er betekenisverschillen optraden tussen de Griekse versie en de Hebreeuwse basistekst van de bijbel. Hij verdisconteerde die heel slim, door te stellen (o.a. in *De doctrina christiana*) dat God datgene wat wel in de Septuagint maar niet in de Hebreeuwse bijbel staat, blijkbaar alleen in het Grieks wilde zeggen (en omgekeerd) en dat waar de Septuagint en de Hebreeuwse tekst twee divergerende dingen zeggen, God die blijkbaar allebei gezegd wilde hebben, hetzij in de ene hetzij in de andere taal. Voor Sint Augustinus waren zowel de Septuagint als de Hebreeuwse bijbel evenwaardige authentieke versies van dezelfde tekst.

Dat betekent - en hiermee kom ik bij het tweede aspect dat ik wil belichten - dat in deze gevallen de vertalingen praktisch gezien hebben opgehouden als vertalingen aangemerkt te worden. Een vertaling die in alle opzichten als evenwaardig aan de originele tekst erkend en daarmee geheel

gelijkgeschakeld is, kan genetisch dan wel een vertaling blijven heten maar functioneert niet meer als zodanig. De gebruiker heeft dan twee gelijkkluidende authentieke teksten in handen.

Nergens komt dit praktische gevolg van geponeerde equivalentie duidelijker tot uiting dan in de heel andere, moderne, juridische context van artikel 33 van het Verdrag van Wenen, een verdrag dat handelt over internationale verdragen (Van den Hoven 1998). Artikel 33 van het Verdrag van Wenen betreft de interpretatie van verdragen die in meer dan één geauthentiseerde versie bestaan. Een 'geauthentiseerde' versie wordt door Paul van den Hoven gedefinieerd als 'een tekstversie van een verdrag die officieel door de verdragspartijen is vastgesteld en erkend als kenbron, gelijkwaardig aan de eventuele andere taalversies' (1998:40).

Het authentiseren van verschillende taalversies van een verdrag gebeurt door een 'institutionele handeling' - ik zou zeggen: een performatieve taalhandeling - die 'de fictie van de volkomen equivalentie en gelijkkluidendheid' (Van den Hoven 1998:44) tussen die verschillende teksten tot stand brengt, die met andere woorden de absolute gelijkwaardigheid van de onderscheiden versies poneert. Zo staat het ook in lid 3 van artikel 33 van het Verdrag van Wenen: 'De termen van een verdrag worden geacht dezelfde betekenis te hebben in de onderscheiden authentieke teksten' (Van den Hoven 1998:46).²

Wanneer nu sommige versies van zo'n meertalig verdrag uit een grondtekst vertaald zijn en er als gevolg daarvan betekenisverschillen tussen de onderscheiden versies optreden - en die treden natuurlijk altijd op, Van den Hoven (1998:45) verwijst bij voorbeeld naar de zogeheten *Bonn and Paris Agreements* waar in de Franse en de Engelse versies sprake is van de 'vereniging' van de beide Duitslanden en in de Duitse versie van 'Wiedervereinigung' - dan kunnen, ja dan *mogen* die niet opgelost worden door terug te keren naar de basistekst. Eén bepaalde tekst als meer gezaghebbend bestempelen dan de andere versies zou immers tornen aan de principiële gelijkwaardigheid van de onderscheiden teksten. Lid 4 van artikel 33 van het Verdrag van Wenen stipuleert dat men in het geval van interpretatieverschillen 'de betekenis [dient] aan te nemen die, rekening houdend met het voorwerp en doel van het verdrag, deze teksten het best met elkaar verzoent' (Van den Hoven 1998:46). Daarmee zitten we heel dicht bij de manier waarop Sint Augustinus de verschillen tussen de Septuagint en de Hebreeuwse bijbel oploste door te stellen dat zij in alle opzichten dezelfde geest ademen en met één stem spreken.

Met andere woorden: een vertaling die tot het equivalent van de grondtekst is uitgeroepen, heeft opgehouden een vertaling te zijn. De vertaling die op een perfecte samenvatting van stem en geest aanspraak mag maken, is geen vertaling meer. Het authentiseren tovert een vertaling om tot een authentieke tekst die binnen de grenzen van zijn territorium in alle opzichten het gezag van een originele tekst bezit en die bijgevolg spreekt in zijn eigen naam die tegelijk en in alle opzichten dezelfde naam is die ook voor de equivalente versies tekent. Een geauthentiseerde vertaling is tevens een definitieve vertaling. Daarom kan zo'n versie ook slechts in één unieke vorm bestaan, net zoals er maar één Septuagint bestaat, één *Book of Mormon* en één *Boek van Mormon*.

Samenvattend: een vertaling wordt volwaardig, aan het origineel evenwaardig, wanneer zij wordt geauthentiseerd, d.w.z. door een institutionele uitspraak voor gelijkkluidend met het origineel verklaard. Op dat moment houdt een vertaling in feite op een vertaling te zijn.

De implicatie hiervan is uiteraard dat vertalingen, voor zover zij als vertalingen blijven functioneren, niet, of althans niet helemaal en zeker niet ondubbelzinnig, als evenwaardig aan en gelijkkluidend met hun grondtekst worden erkend. Eenstemmigheid tussen origineel en vertaling, de gedachte dat dezelfde geest zijn adem doet gaan over klaarblijkelijk verschillende teksten, die eenstemmigheid ligt buiten het bereik van vertaling. Daarom is er steeds een externe, performatieve taalhandeling nodig om 'de fictie van de volkomen equivalentie en gelijkkluidendheid' (Van den Hoven 1998: 44) te bewerkstelligen.

Dat inzicht in aanmerking genomen is het bevreedend dat in ons dagelijkse denken en spreken over vertalen eenstemmigheid en gelijkkluidendheid zo geregeld, en zo nadrukkelijk, als eis en als verwachting naar voren worden geschoven. De meest geslaagde vertaling, zo hoort men vaak, is een tekst die de brontekst integraal en ongewijzigd overbrengt. De norm van de 'getrouwe vertaler' wil dat die het origineel zo nauwkeurig naspreekt dat er niets wordt weggelaten, niets toegevoegd, niets

veranderd - behalve uiteraard de taal, en daarmee ieder woord. Wij construeren vertalen gemakshalve als een spreken bij volmacht, met als model de directe rede: de woorden van de vertaler staan tussen aanhalingstekens want ze zijn van iemand anders. Een vertaling moet resoneren met de grondtekst maar mag geen eigen geluid laten horen. Zij moet meeklinken, maar zonder eigen stem. De vertaler als stemloze medeklinker: zodra hij zijn mond opendoet, wensen of maken we hem als sprekend subject monddood. Om het spreken van de oorspronkelijke auteur alle ruimte te gunnen, dient de vertaler zichzelf uit de weg ruimen. Zijn handwerk moet discreet naar de achtergrond verdwijnen, oplossen in het hemelsblauwe. Pas wanneer er in de doeltekst geen aanwijsbaar spoor van een vertalende ingreep achterblijft, kunnen wij ons overgeven aan de illusie van equivalentie en transparantie. Die illusie teert op de elisie van de weggezuiverde vertaler. Pas als alle 'ruis' is geveegd kunnen wij met gerust gemoed zeggen dat we President Putin hebben horen spreken 'bij monde van' zijn tolk, dwars door het ontlijfde glasachtige lichaam van die tolk heen. Bernlefs fictieve tolk meneer Toto staat wel op de foto maar niemand ziet hem staan. In Barber van de Pols 'Alfabet van de vertaler' is de 'O' de letter van 'Onzichtbaar, clou van het vertaler-zijn' (Bernlef 1999: 21; Van de Pol 2000: 132).

Dat de tussenkomst van een vertaler niet zomaar kan worden weggecijferd en de sporen ervan uitgevlakt, ligt nochtans voor de hand. Een vertalersingreep is interpretatief van aard, al was het maar omdat hij begint met lezen. Interpreteren kan niet dan vanuit een invalshoek, en impliceert een subjectpositie. Vertalen houdt bovendien in dat de gekozen interpretatie in een anderstalige tekstvorm gestalte krijgt. De afgeleide tekst is dan wel aan het origineel schatplichtig en kan er semantisch of pragmatisch overeenkomsten mee vertonen (al moeten we ons dan nog afvragen op welke basis en in welke taal we die overeenkomsten construeren), maar zowel het interpretatieve als het tekstproductieve moment in het vertalen nopen ertoe vertaling te zien in het teken van verschil, van het uitzaaien en uitwaaiëren van betekenis, het insijpelen van andere subjecten en intenties. Wat door vertaaloperaties wordt aangericht is daarom centrifugaal en dispersief, en tendeeert naar het hybride en heterogene. Vertaling is een kwestie van verschil.

Op grond van deze overwegingen bepleit ik het volmondig erkennen van de aanwezigheid van de vertaler als interpreterend en discursief subject in de vertaalde tekst, als een stem in het kapittel, een ondergeschoven stem die het schijnbaar eenstemmige spreken van de oorspronkelijke tekst infiltreert en contamineert. Dat erkennen werkt bevrijdend.

Bekijken we als eerste voorbeeld een paar regels uit een wat oudere vertaling, *d'Ovrige Werken van Gaius Cornelis Tacitus Romeinscher Geschied'nissen* (1630), in het Nederlands overgebracht door Johan van Groenewegen, met daarin gebonden de *Germanien* (1628). In een van de meest bekende passages uit de *Germania* stelt Tacitus dat de Bataven de dappersten zijn, de oevers en een eiland van de Rijn bewonen, eertijds deel uitmaakten van de Catti en als gevolg van inlandse twisten naar hun huidige woonplaats zijn verhuisd. Bij Van Groenewegen ziet de betreffende passage er zo uit - en schrik niet, want lezersvriendelijk is anders:

Al deser volkeren de voornaemste zijn in manhaft diemen Betauwer noemt: bewonen des sooms niet veel; maar het eyland by Rhijns armen omvangen. eertijds der Hassens een spanschap / ende mits inlandsche beroering herwaerds verhuyst / om aldaer *deel* te werden *des Romeynschen Rijcx*.

Hoe deze curieuze regels zich tot het Latijn van Tacitus verhouden, wordt duidelijk als we de beide teksten interlineair schikken:

Al deser volkeren de voornaemste zijn in manhaft diemen Betauwer noemt:
Omnium harum gentium virtute praecipui Batavi
 bewonen des sooms niet veel; maar het eyland by Rhijns armen omvangen.
non multum ex ripa, sed insulam Rheni amnis colunt,
 eertijds der Hassens een spanschap / ende mits inlandsche beroering
Chattorum quondam populus et seditione domestica
 herwaerds verhuyst / om aldaer *deel* te werden *des Romeynschen Rijcx*.

in eas sedes transgressus in quibus pars Romani imperii fierent.

De vergelijking levert de sleutel tot Van Groenewegens gewrongen taal maar oogt verder niet veelbelovend. Het lijkt immers of Van Groenewegen niet meer te bieden heeft dan het fantasieloze keurslijf van een letterlijke vertaling die zich stug, welhaast tot onverstaanbaarheid toe, op Tacitus betrekt. Kan er bij een spreken dat het voorgesprokene zo nauw naar de mond praat, van een eigen stem sprake zijn?

Om te zien waar het Van Groenewegen om te doen is, moeten we echter niet alleen naar de zo opvallend smal gehouden marge tussen zijn vertaling en de Latijnse grondtekst kijken. Dit is de overeenkomstige passage in de eerdere - tevens de eerste - Nederlandse vertaling van Tacitus door Johannes Fenacolius, uit 1616:

Doch van alle dese volckeren zijn de Batavieren (nu ter tijt Hollanders) de voornaemste ende bysonderste in strijdtbaerheyt ende vromicheydt. Dese selfde en wonen niet wijdt van de Rhijncant / want sy bewonen het Eylandt van de Riviere den Rhijn. Eertijds nochtans zijn sy gheweest een volc van de Cattische Duytschen / nu ter tijdt Hessen / welke volckeren door inlantsche beroerte verdreven zijnde uyt haer Vaderlant / zijn overghetoghen in dese Landen om aldaar een ghedeelte (soo als het schijnt) van het Roomsche Rijk eynstlijcken te werden:

Het is pas tegen de achtergrond van Fenacolius' gebruiksvriendelijke, parafrastische en overvloedig geannoteerde versie dat Van Groenewegens heel andere stijl kritisch en polemisch reliëf krijgt. Hij gebruikt precies de helft van de woorden die Fenacolius nodig had. Door zo nadrukkelijk tegen Tacitus aan te schurken, schrijft Van Groenewegen regelrecht tegen Fenacolius in. Zijn gedrongenheid is geen onmacht, maar gewild. Dat blijkt al meteen bij de allereerste zinnen van zijn voorwoord 'Tot den Leser', dat gesteld is in dezelfde veeleisende, elliptische trant als de vertaling zelf:

Weynich lofs verwacht ick, aendachte Leser, die alreets heb weynich dancx, van een werck dat, so de waerheyt mach ghesecht zijn, my duyter staet dan 'tblote verlies des tijds bedraecht, end' uyt de hand geruct is, eer daer uyt ghelaten, het cost my d'eer, een ander de winst; hier is de boete vaerdich, daer hangt'et aen u oordeel of het my de pijn waerd was, al die moeyt aen te nemen om een oversetting. (in Hermans 1996: 96)

- en meedogenloos zo doorgaat, bladzijden lang. Zo latijns, zo taciteïsch had vóór Van Groenewegen nog nooit iemand Nederlands geschreven. Ook Hooft niet. Die begon omstreeks 1628 pas aan zijn Tacitus-vertaling en het werk zou pas in 1684 verschijnen.

In 1616 had Fenacolius, voortbouwend op figuren als Coornhert en Van Mander, zijn vertaling laten voorafgaan door een verdediging van de moedertaal. Over stijl of vormgeving sprak hij niet. Van Groenewegen wel. Die laat niet alleen zien dat vertalen op meer dan een manier kan, maar dat de moedertaal maakbaar en kneedbaar is. Hij is er zich volkomen van bewust dat hij een excentriek soort Nederlands bezigt, en komt op voor het recht van bestaan van zo'n taalvorm:

Gelove men sal my tegenwerpen, dat het gebruyck inde woorden ende spraken heerscht, ende daerom de gewoonte moet gevolcht zyn. By de gemeene man, jae; maer staet te weten, dat by d'ervarene der Welsprekentheyt, geen gewoonte genoemt en werd, so inde wandelingen, ringen, ende geselschappen onder de man henegaet, maer d'overeencoming der gheoeffender; ghelijck d'eenstemming der vromen de rechte wijze van leven maect. Meynen daerom dat een woord als nu overtijdich end' int algemeyn so niet gebruyckelijc, buyten de keure noch niet en is wanneer 'tpas geeft, in schriften bysonder: so mede nieu-gevonden werden toegestaen, als'er is gebreck, ofte niet ghenoech bequaemheyt ende crachts int ghemeyne woord, om wel uyt te drucken end' in te scherpen des men seggen wil. (in Hermans 1996: 97-8)

Dit programmatische betoog scheidt het kader voor de taal van zijn vertaling. Zowel uit wát Van

Groenewegen zegt als uit de manier waarop hij zich uitdrukt moge duidelijk worden dat het klankbord achter zijn versie zich onmogelijk tot Tacitus laat beperken. Het omvat ook de versie van Fenacolius, andere vertalingen van de Klassieken in het Nederlands, buitenlandse vertalingen (Van Groenewegen noemt bij voorbeeld de Franse van Jacques Amyot), maar ook de contemporaine discussies over stijl en over de landstaal als instrument voor intellectueel verkeer. In die discussie wil Van Groenewegen tussenbeide komen door het ideaal van de 'brevitas' met woord en daad uit te dragen (hij krijgt dan ook terecht aandacht in Jansen 1995). Hij doet dat door middel van een vertaling, met als gevolg dat in zijn vertalende woorden en zinnen een programma zichtbaar wordt, een agenda, een positie met polemische en demonstratieve kanten die met Tacitus maar weinig uitstaans meer hebben. Zo uit zich, in bedekte termen, de discursieve aanwezigheid van de vertaler in het vertaalde. Aangezien die aanwezigheid een subject verraadt dat zich duidelijk anders dan Tacitus opstelt, doet zich de hybride situatie voor van tenminste twee door en naast en over elkaar heen sprekende stemmen die in dezelfde tekstuele ruimte opereren.³ Terwijl Van Groenewegen voor Tacitus spreekt, spreekt hij ook tegen Fenacolius en tot een ruimer publiek. Ten opzichte van Tacitus manifesteert Van Groenewegens spreken zich, binnen hetzelfde discours, als differentie en dispersie.

'Hier houdt de spreker stil: hij snikt; hij kan niet meer.'

De regel komt uit *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597* (1819) van Hendrik Tollens. In zevenhonderd en enige regels vertelt het gedicht het verhaal van de expeditie geleid door Barends en Van Heemskerck op zoek naar een noordoostelijke doorvaart naar Azië, en van de overwintering in het Behouden Huis - waarvan de resten in de jaren 1870 werden teruggevonden. De *Overwintering* is in de negentiende eeuw onder andere in het Frans, Duits en Engels vertaald, telkens tenminste twee keer. Die versies vormen mijn tweede voorbeeld. Ik som ze even op, in chronologische volgorde.

De eerste vertaling, in het Frans, van Auguste Clavareau (1828), verscheen in Brussel ten tijde van het Verenigd Koninkrijk en werd herhaaldelijk herdrukt (o.a. in Maastricht in 1839 en in Utrecht in 1851). In zijn inleiding verheerlijkt de vertaler het roemrijke verleden van de natie en het patriotische en heroïsche van Tollens' gedicht. Hij voegt daaraan toe dat hij in zijn overzetting in verzen het werk in vier zangen heeft ingedeeld en dat hij een aantal technische termen heeft geschuwd omdat Franse poëzie dergelijke termen nu eenmaal niet toelaat.

F.M. Duttenhofer (1850) levert een vertaling voor de jeugd, voorzien van talrijke illustraties en annotaties, de laatste vooral gesteund op het bekende relaas van de expeditie door Gerrit de Veer - nu juist de tekst die Tollens niet, of zeker niet in detail, geraadpleegd lijkt te hebben (Huygens 1964: 20-24; Roeper en Wildeman 1996: 32 lijken een andere mening toegedaan).

'Anglo-Saxon' (1860) liet zijn vertaling in 'blank verse' in Leeuwarden verschijnen bij uitgeverij Suringar, die datzelfde jaar ook een Nederlandse herdruk van de *Overwintering* uitbracht. In zijn in het Nederlands gestelde voorwoord zegt de vertaler 'een Engelschman' te zijn, maar dat lijkt mij twijfelachtig. Zijn versie is de meest wanstaltige vertaling die ooit de aardbol heeft ontsierd, in radbrakerig Engels en volstrekt incompetent ('golven' zijn 'gulfs' en meer van dat slag).

Albert Haeger (1871) verdeelt zijn Duitse versie in vijf zangen en maakt gebruik van een curieuze spelling, die hij achterin het boekje verantwoordt onder verwijzing naar een te verschijnen brochure van zijn hand. Net als Duttenhofer heeft Haeger ook De Veer erop nageslagen. Hij schrijft verder dat de alexandrijnen van het origineel in Nederland nog steeds in zwang zijn terwijl ze in Duitsland al sinds Lessing hebben afgedaan, maar dat hij desondanks de oorspronkelijke versvorm heeft willen handhaven.

Het voorwoord bij de prozavertaling van Louis de Backer 1872 begint met een uitgebreid overzicht van recente poolexpedities en wil laten zien dat de wetenschap - poolexpedities zijn voor De Backer wetenschappelijke ondernemingen - alle politieke woelingen, zoals de Frans-Duitse oorlog van 1871, overstijgt.

De oriëntatie op ontdekkingsreizen voedt ook de Amerikaanse vertaling van Daniel van Pelt 1884, van een voorwoord voorzien door een andere Amerikaan van Nederlandse afkomst, Samuel van Campen, lid van verscheidene aardrijkskundige genootschappen. Voor deze twee ligt het belang van Tollens' *Overwintering* in het documentaire aspect ervan ('the poem [...] cannot cease to be of interest

so long as Arctic expeditions are known and Northern research, either for commercial or scientific ends, continues', Ven Pelt 1884:xi-xii). Het gedicht is in deze versie in twaalf zangen verdeeld.⁴

Wie deze vertalingen overloopt, merkt al gauw dat in vele gevallen de latere versies weet hebben van eerdere. Net als in het geval van Van Groenewegen en Fenacolijs zijn de keuzes en voorkeuren van de vertalers te lezen als kritische commentaren op de prestaties van hun voorgangers. Dan moeten we er wel van uitgaan dat de vertaler in het vertaalde meespreekt. De alternatieve keuzes van de latere vertalers zetten zich dialogisch af tegen de eerder gekozen vormen van representatie. Regels 422-3 van Tollens' *Overwintering*:

Een onbevolen tucht regeert het gansch gezin,
En zuinigheid houdt huis, naar Hollands oude zeden

verliezen bij de heroïsch ingestelde Clavareau hun huiselijkheid en worden, in overeenstemming met de betreffende genre-verwachtingen, retorisch aangezwengeld door de toegespitste tegenstelling tussen letterlijke 'zuinigheid' en metaforische 'rijkdom':

L'ordre, la discipline habite au milieu d'eux,
Et la sobriété, richesse des Bataves,
Règne avec le malheur dans le cœur de ces braves (Clavareau 1828: 26)

Clavareau richt zijn blik hoog, en dan is een woord als 'gezin' te braaf voor 'ces braves'. Zelfs De Backers meer documentaire prozaversie vermijdt het begrip 'gezin' en betreft zich veeleer op het huis, zonder echt huiselijk te worden:

tous ne sont animés que de la même pensée, et l'économie gouverne la maison suivant l'usage antique de la Hollande (De Backer 1872: 37)

Niettemin beweegt De Backer zich met zijn andere verwoording en andere toonaard op iedere bladzijde van Clavareau weg, net zoals de Amerikaan Van Pelt (1884) uitdrukkelijk afstand neemt van de ondermaatse 'Anglo-Saxon' maar in zijn voorwoord ook naar Clavareau verwijst en ongetwijfeld beseft hoe ver ook zijn documentariserende benadering afwijkt van Clavareaus romantiek. Zo ontstaat er in de verschillende versies en over het hoofd van de oorspronkelijke tekst heen een dialoog van de ene vertaler tot de andere, met als onderwerp de vorm en aard van de vertalende representatie zelf.

Wat de versvorm betreft volgt Clavareau de gangbare ronkende registers van de heroïsche poëzie en kiest Haeger willens en wetens voor zijns inziens verouderde alexandrijnen. In beide gevallen stellen zij een bestaande conventie nadrukkelijk aanwezig.

Haegers ongebruikelijke spelling komt uiteraard geheel voor zijn eigen rekening, niet die van Tollens. Van Pelt spelt de naam van Willem Barends niet, zoals Tollens, met een 'd' maar met een 't' ('Barents'), op grond van de historische vondsten die in de jaren 1870 op Nova Zembla gedaan waren en waar Tollens in 1819 uiteraard niet van op de hoogte was. Ook meldt Ven Pelt in een kleingedrukte eindnoot dat hij hier en daar een aantal verzen ingrijpend herschikt heeft om ze te verlevendigen, en dat hij in totaal vijfendertig regels van eigen vinding heeft toegevoegd teneinde gepaste overgangen en de gewenste formele harmonie tot stand te brengen. Het gedicht moet daar beter van geworden zijn.

Niet alleen in hun voorwoorden en paratekstuele commentaren maar ook in de verschillende, vaak bewust oppositionele keuzes die de vertalers bij het vertalen maken, treden zij in gesprek met andere vertalers en met andere vormen van vertalen. Iedere vertaalkeuze betekent tevens een uitspraak over noodzakelijk, wenselijk, toelaatbaar of denkbaar geachte vertaalmogelijkheden. Zelfs in de meest onnadrukkelijke vertaling richt een vertaler het woord tot andere vertalers. In die metatranslatorische dimensie plaatsen vertalers hun handtekening en dagtekening, een zelfreferentieel moment.

Maar er is meer. Ieder van de onderscheiden versies van de *Overwintering* houdt tevens een bepaalde lezing, soms een kritische lezing, maar hoe dan ook een interpretatie van de oorspronkelijke tekst in. Verschillende vertalingen thematiseren op die manier, gespreid over tijd en ruimte, de

veelheid aan interpretaties en actualisaties van teksten, de onvermijdelijke interpretatieve verschillen en verschuivingen van de ene lezing tot de andere, het woekeren en vertakken van betekenis. Zo brengt vertaling het interpretatieve verschil in beeld. De betekenis van een tekst wordt in opeenvolgende vertalingen als het ware uitgerold.

Vertalingen dragen in dit opzicht een hoogst ambivalent karakter. Aan de ene kant representeren zij het onderliggende origineel en worden zij geacht te staan of te vallen met de representativiteit van die representatie. Een vertaling, anders dan een commentaar, treedt voor het origineel op. Aan de andere kant laten vertalingen zich altijd overdoen. Een vertaling is nooit definitief, want dan houdt ze op een vertaling te zijn, zoals we hierboven zagen. En voor zover vertalingen altijd opnieuw en anders kunnen, appelleren zij aan het in de uitgangstekst aanwezige potentieel aan volheid, veelheid en diversiteit. Het voorlopige van vertaling spiegelt de semantische openheid van het origineel. En precies daar waar vertalingen verschil in zich dragen - verschil met de brontekst, verschillen onderling - wordt de vertaler als interpreterend en discursief subject zichtbaar.

Een dergelijke benadering van het vertalen laat zich niet goed rijmen met die andere opvatting die de eenstemmigheid van het vertaalde nastreeft en daarmee vertalers monddood maakt, stemloze medeklinkers. Die opvatting vindt haar kristallisatie en haar belangrijkste instrument in het auteursrecht.

Het auteursrecht rangeert vertalingen onder afgeleide producten ('adaptaties') en laat de eigendomsrechten van de oorspronkelijke auteur ook gelden voor de op het oorspronkelijke werk terug te voeren adaptaties. De vertaler kan rechten laten gelden op de uiterlijke vorm van de vertaalde tekst, maar die aanspraak vermindert in geen deele de aanspraak van de auteur op zijn of haar werk. Daarom kunnen vertalingen alleen met toestemming van de auteur verschijnen. Auteurs kunnen die toestemming weigeren.

Ten opzichte van vertalers staan auteurs bijgevolg zeer sterk, vooral omdat het auteursrecht het traditionele onderscheid tussen inhoud en vorm bestendigt. De veronderstelling is dat ondanks de nieuwe vorm die het werk heeft aangenomen, het vertaalde inhoudelijk aan het oorspronkelijke werk gelijk blijft. De auteur behoudt de controle over die inhoud, en dus over betekenis, en dus over betekenis-toekenning en interpretatie.

Zo komen paradoxen tot stand. Omdat de andersluidende vorm een gelijkkluidende inhoud moet zien op te leveren, wordt de fictie van eenstemmigheid in het leven geroepen, de auteur die in twee verschillende talen hetzelfde zegt. Voor een ondergeschoven spreker is dan geen plaats meer, ook al produceert die spreker de anderstalige woorden op het blad. Wat betekenis-toekenning betreft staat het auteursrecht haaks op vrijwel alle literatuurtheorieën van tenminste de laatste halve eeuw, doordat de auteursintentie een monopolie krijgt toegewezen - en na de dood van de auteur gaat het monopolie over op de rechthebbenden. Bedenk daarbij nog dat 'auteursintentie' hier in een enge, biografische zin opereert. Verre van een 'intentio operis' of een tekstuele auteursfiguur die zich op grond van het werk laat construeren, stelt het auteursrecht auteurs en hun rechthebbenden in de mogelijkheid bepaalde lezingen op te leggen op grond van een metatekstuele auteursuitspraak, tot zeventig jaar na des schrijvers dood. Daar waar vertaling juist semantische heterogeniteit, voorlopigheid, openheid en dispersie blootlegt, vestigt het auteursrecht de 'hegemonie van het homogene', om met Jacques Derrida (1998: 40) te spreken.

Of en hoe het auteursrecht het huidige tijdperk van de virtuele tekst door zal komen, overzie ik niet. Voorlopig is het in elk geval nog van kracht en hebben we er ons naar te schikken. Dat hoeft niet te betekenen dat alles bij het oude moet blijven. Wat de praktijk van het vertalen betreft is er alle reden, en voldoende ruimte, voor een mentaliteitsverandering. De meest essentiële stap in dit opzicht bestaat in het loslaten van het monopolie van de auteursintentie, een monopolie dat de interpretatieve keten immers op arbitraire en autoritaire wijze afbreekt en vertalers de hegemonie van het homogene oplegt.

Lastig is het loslaten van dat monopolie niet. Het volstaat dat we het idee opgeven van de geautoriseerde vertaling, de vertaling die door een performatieve uitspraak van de auteur gecanoniseerd wordt als de enig representatieve en daardoor de enig legitieme. Een geautoriseerde vertaling, en dus iedere vertaling die overeenkomstig het auteursrecht met toestemming van de oorspronkelijke auteur verschijnt, is er een waarin de auteur bevestigt dat deze versie, en alleen deze versie, zijn of haar geest

adem, een wat zwakkere vorm van wat ik eerder een geauthentiseerde vertaling noemde, en dat was juist een vertaling die geen vertaling meer was.

Een geautoriseerde vertaling tendert naar de status van authentieke eenstemmige auteurstekst. Daar wordt echter een prijs voor betaald: het blokkeren van interpretatie, het monddood maken van de vertaler, het ontkennen, tegen beter weten in, van het andersluidende van vertaling. Een geautoriseerde vertaling komt neer op een versie waaraan de status van vertaling ontzegd wordt door het hybride, het voorlopige en het meerstemmige ervan te onderdrukken.

Dat het anders kan wil ik aanduiden door bij wijze van conclusie enkele van de meest merkwaardige vertaalprestaties van de laatste jaren te memoreren, te beginnen met de meest buitensporige, de bewerking die Tom Lanoye en Luk Perceval maakten van Shakespeares koningsdrama's onder de titel *Ten oorlog*, een uitbarsting van verbaal geweld en inventiviteit die het betekenispotentieel van Shakespeare uitbuit zonder het voorlopige en topicale van die lezing te willen bestendigen. Ik weet het: nergens zeggen Lanoye en Perceval dat hun bewerking een vertaling is. Maar de operaties die zij op Shakespeares teksten toegepassen, verschillen hoogstens in graad, niet in aard, van wat doorgaans vertaling heet. Net zoals de altijd weer nieuwe en frappante lezingen van Shakespeare die maand na maand in de Londense theaters voor het voetlicht komen, laat *Ten oorlog* op iedere bladzijde zien dat alle varianten van het Nederlands goed zijn om de relevantie van de oude meester aan te tonen.

Dichter bij de traditionele vertaalpraktijk maar even eigenzinnig zijn de vertalingen - hij gebruikt het woord wel - die Hafid Bouazza onlangs maakte van Arabische liefdesgedichten, versies die in hun vindingrijkheid en taalvermogen aan de taciteïsche durf van Johan van Groenewegen doen denken. Ook hier geldt dat het radicale van het experiment niet goed denkbaar is zonder het radicaal andere van het anderstalige model, en dat wij in de virtuoze taalbehandeling Bouazza's aandeel niet kunnen of willen wegcijferen. Hier zijn, voor de aardigheid, een paar regels - meer staat het auteursrecht niet toe:

Hoe vaak hebben mij daar voor de morgendronk gewekt,
In ochtends bles, voor de must te vlogentoog,
De monnikenstemmen in hun gebed,
Zwart hun habijt, luidgevooid bij de dagkriek [...]
Menige schoongelate knaap is onder hen, tovergewimperd,
Zijn oogleden sluiten over diepwit en hoogzwart
Ik minneblikte hem toe totdat hij gehoorzaam zich gedweeën liet
En mij met zijn oogopslag een samenzijn beloofde
Hij kwam gehuld in nachts hemden
Verhaastende zijn stap uit angst en behoedzaamheid

Ook hier geldt dat iedere wending in Bouazza's taal een uitspraak in zich draagt over mogelijkheden en modaliteiten van poëzievertalen.

Tenslotte, even lichtvoetig en nog luchtiger, *Jippus et Jannica*, de Latijnse vertaling door Harm-Jan van Dam van een aantal Jip en Janneke-verhalen van Annie M.G. Schmidt. Van Dams Latijnse tekst bevat allusies die aan de Jip en Janneke-wereld volkomen vreemd zijn - verwijzingen naar Vergilius, Horatius en Cicero, bij voorbeeld. Wanneer in de Nederlandse tekst de papegaai blijft vragen 'Heb je kersen?', en Jip na een paar keer antwoordt met een wrevelig 'Nee, dat zeg ik je toch', wordt dit antwoord bij Van Dam: 'Quo usque tandem...', 'hoe lang nog', naar de aanhef van Cicero's beroemde redevoering tegen Catilina (Van Dam 1999: 39). De toevoeging komt uiteraard geheel voor Van Dams rekening en vult de oorspronkelijke tekst uit een onverwachte hoek aan. Zo roept iedere vertaling haar eigen origineel op - niet andersom.

Nu het woord 'kersen' gevallen is: het was Jan Greshoff die vertalers verweet dat zij zich gedroegen als tuinlieden die maar blijven proberen om peren te oogsten van een kersenboom. Greshoff bedoelde dat negatief, als illustratie van de onvertaalbaarheid van poëzie.⁵ Mij lijken die peren van de kersenboom een treffend beeld dat het noodzakelijk en gezegend anderszijn, het hybride, het opene,

voorlopige en dispersieve van vertaling precies vat.

Het ongedurige ‘quousque tandem’, ‘hoe lang nog’ dat Van Dams Jippus Annie Schmidt in de schoenen schuift, is trouwens gauw beantwoord: niet lang meer, want hier houdt het op.

Bibliografie

- Anglo-Saxon. 1860 (Vert.) *The Wintering of the Hollanders on Nova Zembla, during the years 1596 and 1597. By H. Tollens. Translated from the Dutch....* Leeuwarden: G.T.N. Suringar.
- Backer, Louis de. 1872. (Vert.) *Nova-Zembla. Poëme néerlandais de Tollens. Traduit et précédé d'une introduction....* Paris/Gand: Arnest Thorin/C. Vyt.
- Bernlef, J. 1999. *Meneer Toto - tolk.* Amsterdam: Querido.
- Bouazza, Hafid. 2000. (Vert.) *Schoon in elk oog is wat het bemint. De mooiste klassieke Arabische liefdesgedichten.* Amsterdam: Bert Bakker.
- Bringhurst, Newell. 1996 (Red.) *Reconsidering No Man Knows My History. Fawn M. Brodie and Joseph Smith in Retrospect.* Logan: Utah State University Press.
- Brodie, Fawn. 1945. *No Man Knows my History. The Life of Joseph Smith the Mormon Prophet.* New York: Alfred Knopf.
- Bushman, Richard. 1984. *Joseph Smith and the Beginnings of Mormonism.* Urbana/Chicago: University of Illinois Press.
- Clavareau, Auguste. 1828 (Vert.) *Les Bataves à la Nouvelle-Zemble, poème en deux chants, traduit de Tollens... suivi de poésies diverses de Tollens, de Bilderdyk et du traducteur.* Bruxelles: H. Tarlier.
- Dam, Harm-Jan van. 1999. ‘Jippus et Jannica’, *Filter* 6, 4, 32-9.
- Derrida, Jacques. 1998. *Monolingualism of the Other, or the Prothesis of Origin* [orig. 1996]. Transl. Patrick Mensah. Stanford: Stanford University Press.
- Duttenhover, F.M. 1850 (Vert.) *Die Holländer auf Nova Zembla, Gedicht von H. Tollens Cz. Aus dem Holländischen von F.M. Duttenhofer. Mit einem erklärenden Anhang und 50 xylographischen Bildern nebst einer Karte von Nova Zembla, für die Jugend, herausgegeben von P.W. Quack.* Stuttgart/Leiden: G. Rümelin/E.J. Brill.
- Fenacolijs, Johannes. 1616 (Vert.) *De Hoochberoemde Historien van C. Cornelius Tacitus [...]. Het Eerste Deel.* Delft: Adriaen Gerritsen.
- Greshoff, Jan. 1958. ‘De kunst van het vertalen.’ *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 12, 1, 94-8.
- Groenewegen, Johan van. 1630. (Vert.) *D'Ovrige Werken van Gaius Cornelius Tacitus Romeinscher Geschied'nisse, onder d'eerste Keyzers.* Delft: Adriaen Gerritsen. Daarin: *Germanien Van G. Cornelius Tacitus*, Delft: Adriaen Gerritsen, 1628.
- Haeger, Albert. 1871. (Vert.) *Die Ueberwinterung auf Nova Sembla. Gedicht von H. Tollens. Aus dem Hollaendischen uebersetzt....* Amsterdam: Binger.
- Hermans, Theo. 1996. (Red.) *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670..* 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica.
- Hill, Donna. 1977. *Joseph Smith, the First Mormon.* Garden City (NY): Doubleday.
- Hoven, Paul van den. 1998. ‘Een vertaling die geen vertaling mag zijn. Over artikel 33 van het verdrag van Wenen en andere vreemde zaken’ in *De kracht van vertaling* (red. H. Bloemen, J. Hulst e.a.), Utrecht: Platform Vertalen & Vertaalwetenschap, p. 40-47.
- Jansen, Jeroen. 1995. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance.* Hilversum: Verloren.
- Lanoye, Tom & Perceval, Luk. 1997. *Ten oorlog. Naar The Wars of the Roses van Shakespeare.* Amsterdam: Prometheus.
- Pelt, Daniel van. 1884. (Vert.) *The Hollanders in Nova Zembla [1596-1597]. An Arctic Poem Translated from the Dutch of Hendrik Tollens.... With a Preface and an Historical Introduction by Samuel Richard van Campen... Including Notes.* New York & London: G.P. Putnam's Sons.
- Persuutte, David. 1985. *Joseph Smith and the Origins of the Book of Mormon.* Jefferson (NC) & London: McFarland.
- Pol, Barber van de. 2000. *Cervantes & Co. In plaats van voetnoten.* Amsterdam: Querido.

- Roeper, Vibeke & Wildeman, Diederick. 1996. *Om de Noord. De tochten van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, zoals opgetekend door Gerrit de Veer*. Nijmegen: SUN.
- Smith, Joseph. 1968. *Het Boek van Mormon* [1890; eerste Engelse editie 1830]. Z.p., De Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen.
- Tollens, Hendrik. 1996. *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597* [1820]. Red. G.W. Huygens. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Veer, Gerrit de. 1598. *Waerachtighe Beschryvinghe Van drie seylagien...* Amsterdam: Cornelis Claesz. Facsimile ed. Vibeke Roeper & Diederick Wildeman. Franeker: Van Wijnen, 1997.

Noten

1. Eerlijkheidshalve moet hier aan toegevoegd worden dat Augustinus in het tweede hoofdstuk van *De doctrina christiana* de deur openhoudt voor de mogelijkheid dat de 72 vertalers wellicht onderling overleg pleegden. De miraculeuze versie heeft echter zijn duidelijke voorkeur.

2. Het volledige Artikel 33 van het Verdrag van Wenen luidt:

1. Indien een verdrag geauthentiseerd is in twee of meer talen, heeft de tekst in elk der talen rechtskracht, tenzij het verdrag bepaalt of de partijen overeenkomen dat in geval van verschil een bepaalde tekst moet prevaleren.
2. Een versie van het verdrag in een andere taal dan een van de talen waarin de tekst geauthentiseerd is, wordt slechts beschouwd als een authentieke tekst, indien het verdrag daarin voorziet of als de partijen het daarover eens zijn geworden.
3. De termen van een verdrag worden geacht dezelfde betekenis te hebben in de onderscheiden authentieke teksten.
4. Behalve in het geval dat een bepaalde tekst overeenkomstig het eerste lid prevaleert, dient men, wanneer de vergelijking van de authentieke teksten een verschil in betekenis oplevert dat niet door toepassing van de artikelen 31 en 32 wordt weggenomen, de betekenis aan te nemen die, rekening houdend met het voorwerp en doel van het verdrag, deze teksten het best met elkaar verzoent. (Naar Van den Hoven 1998: 45-6).

De artikelen 31 en 32 van het Verdrag bepalen respectievelijk de ‘algemene regels’ en de ‘bijkomende middelen’ voor de interpretatie van verdragen. De Engelse tekst van het Verdrag van Wenen staat afgedrukt in Reuter 1995, Appendix I (versie 1969) en Appendix II (versie 1985). Artikel 33 luidt in de beide versies hetzelfde.

3. Ook Fenacolius’ versie vertoont een dergelijke meervoudigheid. Zijn ‘nu ter tijdt’ is het ‘nu’ van de vertaler, dat zich echter ongemakkelijk verhoudt tot het ‘wij’ en ‘ons’ dat de Romein Tacitus herhaaldelijk bezigt.

4. Van een derde Engelse vertaling, *Nova Zembla: a tale of the Arctic Regions: being an account of the sojourn of the Hollanders on Nova Zembla during the winter of 1596 and 1597. Translated by William Young* (London: E. Bumpus 1874), is het exemplaar in de British Library zoek geraakt; een ander exemplaar heb ik niet kunnen vinden. De Friese vertaling door H.G. van der Veen, *De overwintering der Hollanders op Nova Sembla, yn den jirren 1596 en 1597* (Leeuwarden: Suringar, 1861) laat ik hier buiten beschouwing.

5. ‘Ik ga namelijk uit van de overtuiging dat elk letterkundig kunstwerk zijn waarde, betekenis en ontroeringsmacht ontleent aan de vorm en niet -, of althans in veel mindere mate, aan de inhoud. [...] Ieder

bepaald gedicht is ondenkbaar zonder de taal waarin het geschreven werd. En iedere taal heeft zijn volstrekt eigen muziek en rythme. Bij het overbrengen van dat gedicht in een andere taal krijgt het een andere muziek, een ander rythme en verliest daardoor zijn zin en zijn bestaansrecht als gedicht. [...] Ik verwijt vertalers alleen maar dat zij zich (dikwijls met oneindige toewijding, smaak, vindingskracht en liefde voor de poëzie), gedragen als tuinlieden, ervaren in hun vak, voor wie geen moeite te veel is om peren te oogsten van een kersenboom.' (Greshoff 1958: 94, 95, 98)